

Laura MAFTEI | Cuvinte și povești
(Universitatea Adventus, Cernica)

Abstract: (Words and stories) Words say stories. Sometimes their stories are real, sometimes they are imaginary or presumptive, but not less important. The impact of words is like the events they describe: it brightens or saddens the face of a man, it kills or gives life. Man is sensitive to words, because they are the first mediator between him and reality. They have got a story of themselves, too. They cross time surrounding themselves by new meanings or unburdening from others. Sometimes, the story of a word is the history of a culture or civilization, mirroring the mentality of a place or time and telling stories about people. How has the meaning of words changed by passing from one to another language? What histories are kept in their contemporary form? What kind of unpredictable affinities often exist between words? An answer is wanted to be given in this article, by turning our attention on the etymological connection among words as: *cosmic* and *cosmetic*, *profane* and *fanatical*, or *snake*, *eel* and *anguish*.

Keywords: radical, semantic enlargement, lexical structure, fanatical, cosmos

Rezumat: Cuvintele spun povești. Uneori, poveștile lor sunt reale, alteori imaginare sau probabile, dar cu nimic mai puțin importante. Impactul cuvintelor este ca și al întâmplărilor pe care le descriu: înseninează fața omului sau o întristează,ucid sau dau viață. Omul este sensibil la cuvinte, fiindcă ele sunt primul intermediar între acesta și realitate. Ele însă au și o poveste a lor. Străbat timpul, înconjurându-se de sensuri noi sau despovărându-se de altele. Uneori, istoria unui cuvânt este istoria unei culturi sau a unei civilizații, oglindind mentalitatea unui loc sau a unui timp și povestind despre oameni. Cum s-a păstrat ori s-a schimbat sensul cuvintelor prin trecerea dintr-o limbă în alta? Ce istorii păstrează înscrise în forma lor actuală? Ce înrudiri adesea nebănuite există între cuvinte? Încercăm un răspuns în articolul de față, oprindu-ne atenția asupra legăturii etimologice dintre termenii *cosmos* și *cosmetică*, *profan* și *fanatic* sau șarpe, țipar și *angoasă*.

Cuvinte-cheie: radical, lărgire semantică, structură lexicală, fanatic, cosmos

Există în limba română cuvinte care nu au nicio legătură semantică ori fonetică, sau au doar una parțială, dar care provin, totuși, dintr-unul și același etimon îndepărtat. Dacă facem efortul de a merge în trecut, pe urmele istoriei transformărilor lingvistice, ajungem la unele cuvinte latinești și grecești din care vedem că derivă, ca dintr-o rădăcină bine îngrijită, un întreg arbore lingvistic.

Vom urmări trei povești semantice, izvorâte din trei înrudiri inedite de cuvinte: cea dintre *cosmos* și *cosmetică*, dintre șarpe, țipar și *angoasă*, respectiv dintre *profan* și *fanatic*.

Cosmos și cosmetică

Ca înțeles, în sensurile lor actuale, termenii *cosmos* și *cosmetică* nu au nimic în comun. Și totuși, cu puține cunoștințe din limbile vechi și ajutați de un dicționar al limbii vechi grecești, putem afla originea lor. Definiția cuvântului *cosmos* din Dicționarul Explicativ al Limbii Române este aceasta: „Spațiu cosmic, univers; (la grecii antici) Universul, considerat ca un tot armonios organizat, infinit în timp și spațiu,

în opoziție cu haosul”. Iar despre *cosmetică*, Dicționarul Explicativ spune că este „arta sau profesiunea de a îngriji igienic tenul, întrebuintând metode și preparate adecvate”.

Intuiția ne-ar putea releva o oarecare afinitate lexicală între cei doi termeni, în timp ce Dicționarul Explicativ, prin explicarea înțelesurilor acestora, ar inhiba-o mai degrabă. De aceea este util să căutăm etimoanele acestor cuvinte. În limba română, cuvântul *cosmos* este un neologism, fiind împrumutat din limba franceză (*le cosmos*, cu același sens ca în română). Etimonul acestora este însă cuvântul vechi grecesc κόσμος, -ου, ale cărui înțelesuri, dobândite în timp, sunt revelatoare pentru subiectul nostru. Astfel, sensul inițial al lui κόσμος, -ου a fost acela de „ordine, orânduială, aranjare”. Pentru a arăta că un lucru se află la locul lui sau că trebuie pus în ordine, vechii greci foloseau cuvântul κόσμος.

Un al doilea înțeles a fost acela de „organizare, ordine într-un stat” sau „construcție structurată”. În *Odiseea*, Homer spune ἵππου κόσμον, vorbind despre construirea calului, acel uriaș cal de lemn (calul troian), pe care grecii l-au introdus prin vicleșug în cetatea Troia (acesta adăpostea soldați greci care au nimicit cetatea), și pe care troienii l-au primit înăuntrul, în ciuda avertismentului unora dintre ei: „Mă tem de greci chiar și când aduc daruri”.

Un alt înțeles al lui κόσμος a fost cel de „podoabă, ornament, găteală”. În *Iliada*, tot Homer vorbește despre găteala femeilor, despre felul în care se împodobesc ele și, folosind cuvântul κόσμος („podoabe, găteală, veșminte alese”), spune despre Hera că își pune pe ea podoabele toate, una câte una, părăsește iatacul și o convoacă pe Afrodita la o discuție privind soarta războiului dintre greci și troieni.

Tot κόσμος va fi mai târziu folosit și pentru a se referi la „podoaba sau ornamentele limbajului” ori ale stilului oratoric, desemnând „figurile de stil”. Extinzându-și sensul acesta de ornament și la nivel abstract, adică vorbind despre „podoabe sufletești, (onoare)”, cuvântul κόσμος va fi folosit de Sofocle atunci când va spune (în tragedia *Aiax*) că „tăcerea o onorează sau o împodobește cu considerație pe femeie”.

Continuând periplusul lingvistic, aflăm că adjectivul la forma feminină κοσμητική, derivat de la κόσμος și însemnând „privitor la grija împodobirii”, a dat naștere substantivului grecesc ἡ κοσμητική, cu înțelesul de „arta împodobirii”. Cu acest sens îl avem și noi ca neologism în limba română, preluându-l din franceză. În limba greacă, în afară de κοσμητική, alte derivate ale termenului κόσμος sunt: verbul κοσμέω („a pune în ordine, a împodobi, a aranja, a se găti, a orna”), adverbul κοσμίως („în ordine, cu măsură, cu decență”), adjectivul κόσμιος („ordonat, regulat, decent”) etc.

Însă, deși am văzut majoritatea sensurilor cuvântului κόσμος („ordine/aranjare/construcție realizată după o anumită ordine,/ornament/podoabă trupească sau sufletească” etc.), care ar fi legătura cu „universul”? Ei bine, pentru cei din vechime legătura era destul de evidentă. Ordinea existentă în jur, în lumea noastră, de care grecii au fost preocupați în virtutea interesului lor pentru simetrie, armonie, frumos, a fost atribuită de către aceștia universului întreg, pe care îl opuneau ideii de haos. Ei gândeau că lumea este un fel de proiect realizat după un anumit plan, în care ordinea și armonia își aveau locul lor. Prin extensie semantică, κόσμος ca ordine a devenit în gândirea lor κόσμος ca univers. Tradiția literară spune că matematicianul Pitagora, în secolul al VI-lea a. Chr., a fost printre primii care au folosit cuvântul κόσμος pentru a desemna universul întreg, adică tot ceea ce înseamnă lumea văzută. Între sensul de

«ordine/organizare» (la Homer, secolul al IX-lea a. Chr.) și cel de „podoabă, ornament” (Sofocle, secolul al V-lea a. Chr.), se află sensul dat de Pitagora (secolul al VI-lea a. Chr.), care, împreună cu filosofi pitagoreici și stoici, îi conferă termenului înțelesul de „cosmos, lume, univers”.

În Noul Testament, Ioan folosește în Evanghelia sa același termen κόσμος, cu sensul de „lumea aceasta prezentă”, pe care îl opune sintagmei „viața veșnică”: „Cine își iubește viața o va pierde și cine își urăște viața în lumea aceasta (κόσμος), o va păstra pentru viața veșnică (Ioan 12:25).

Astfel se explică legătura în limba greacă veche a celor doi termeni, κόσμος și κοσμητική, care au avut o istorie îndelungată, fiind transmise până în limbile moderne (*cosmos* a pătruns cu această formă în limbile franceză, engleză, daneză, suedeză, germană, rusă, poloneză, turcă etc, iar *cosmetică*: în franceză, engleză, italiană, germană, spaniolă etc). În limba română, observăm că ambele cuvinte încep cu același grup de litere: *cosm-*. Deși am fi tentați să spunem că ele au același radical, totuși, în limba română, acestea nu fac parte din aceeași familie lexicală, cum se întâmpla în limba lor de origine, unde κοσμητική era clar derivat din κόσμος. Iar aceasta pentru că în limba română (și în celelalte limbi moderne) termenul *cosmos* a pătruns doar cu sensul de „univers”, nu și cu cel de „ordine” sau, mai degrabă, nu și cu cel de „ornament, podoabă, găteală, aranjare”.

Șarpele, țiparul și angoasa

O altă poveste etimologică este țesută în jurul verbului latinesc *ango*, *-ere*, *anxi*, cu înțelesul primar și concret de „a strânge de gât, a sugruma, a sufoca”. Radicalul *ang-* a fost numit de către lingviști „radicalul străngerii” și se regăsește și în grecescul άγγω („a strânge, a sugruma”). Pentru că oamenii au imaginație și fiindcă limba este un fenomen dinamic exprimând gândirea omului și la nivel abstract, *ango*, *-ere* a dobândit și un sens figurat. După strângerea de gât, urmează moartea. După strângerea de inimă, apar neliniștea, chinul, teroarea. *Ango*, *-ere* a cuprins și înțelesul și ipostazele străngerii de inimă și a ajuns să însemne „a fi cu inima strânsă, a chinui, a neliniști” (după cum spunea Cicero, *Multa sunt quae me angunt*). De la acest verb au apărut mai multe derivate și ne vom opri atenția asupra unora dintre ele. *Angina*, *-ae* și *angor*, *-oris* înseamnă „sufocare, chin, neliniște”. *Angina* este etimon pentru neologismul *angină*, termen medical însemnând „inflamație a faringelui și a amigdalelor, ce împiedică înghițirea și respirația”. O altă afecțiune, anghina pectorală, manifestată prin accese de sufocare și prin dureri în regiunea inimii, se apropie mai mult, ca sens, de numele său latinesc.

Și pentru că ceea ce este strâns se subțiază, devine îngust, derivatul latinesc *angustus* ni l-a dat în românește pe îngust, ca termen moștenit.

În aceeași categorie a verbului străngerii, *ango*, îl aveau latinii pe compusul *angiportum*, *-i* (sau *angiportus*, *-us*) „stradă strâmtă și cotită”. Șarpele, târătoare care se manifestă prin reflexul de a strânge, de a sugruma ca să se apere, a fost numit de romani *anguis*, de la același radical *ang-*, ca sinonim al lui *serpens*, *-ntis* (de aici *serpentină*). Elefantul, a cărui trompă se lungește ca un șarpe, l-a numit poetul latin Lucretius *anguimanus*, un cuvânt compus cu ajutorul lui *anguis*. Iar țiparul, pește cu corpul alungit și ușor cilindric, asemănător cu șarpele, a primit denumirea *anguilla*.

Acestea ar fi câteva cuvinte cu sens concret, formate de la radicalul străngerii, *ang-*. Dar nici termenii cu sens abstract nu sunt mai puțin numeroși: de la *ango*, *-ere* mai exista un derivat, *angustiae*, *-arum*, cu sensul de „strâmtime, îngustime”, apoi, evoluând spre concret, „strâmtoare, defileu”, iar în cele din urmă îndreptându-se spre un sens figurat: «impas, situație critică”. În literatura creștină din primele secole, *angustia* va desemna tortura morală, iar astăzi îl regăsim în limba noastră sub forma *angoasei*, venit prin franțuzescul *angoisse*. În limba română avem și jargoanele a *angoasa* și *angoasant* „neliniștitor, stresant, terorizant”. *Angoasă* este în prezent un termen mult folosit în psihologie și filosofie, fiind introdus în calitate de concept de scriitorii existențialiști (Kierkegaard), sub forma termenului danez *Angst*, utilizat apoi de Freud cu referire la frământările metafizice ale oamenilor. Din aceleași domenii fac parte și cuvintele *anxietate* și *anxios*, care sunt, de asemenea, tot reprezentanți târzii ai radicalul latinesc *ang-*.

Radicalul *ang-* a fost productiv și în limba greacă veche, unde există verbul *ἀγγω* („a strânge, a sugruma”). Cuvântul grecesc *ἀνάγκη*, *-ης*, având același radical *ang-*, denumea „constrângerea, necesitatea”. *Ἀνάγκη* este etimon al termenului românesc *ananghie* („situație critică, impas, necaz”), acesta din urmă fiind provenit din neogrecescul *ananki* „nevoie”.

Profanul și fanaticul

Cuvântul *profan* este un neologism împrumutat din limba franceză, al cărui etimon este latinescul *profanus* și înseamnă „neștiutor, nepriceput, ignorant”. Se referă, de asemenea, la o persoană care nu are treabă cu chestiunile religioase. *A profana* înseamnă „a pângări un teritoriu cuprinzând elemente religioase”, iar profanatorii nu s-au bucurat niciodată de o soartă blândă. Dacă apelăm la limba latină, vom vedea cum a dobândit *profanus* un asemenea înțeles, pe care l-a menținut până astăzi în limbile moderne.

Profanus avea, la romani, sensul de „ceva ce nu este sacru”, adică ceva ce este obișnuit, comun. Cicero vorbea despre *loci consecrati an profani* „locurile sfințite sau obișnuite”. *Profanus* mai însemna „neinițiat, nelegiuit, ticălos, spurcat”. Horatius mărturisea în poeziile sale: *Odi profanum vulgus et arceo* „Detest mulțimea ignorantă (într-ale poeziei) și mă țin departe de ea”. Poetul Ovidius vorbea despre *profana mens*, „mintea nelegiuită”, sau *profana verba* „cuvintele spurcate”. Verbul care face parte din aceeași familie lexicală, *profano*, *-are*, *-avi*, *-atum*, avea sensul de „a face să nu mai fie sfințit, a desacraliza, a pângări”. Istoricul Titus Livius povestește cum plebea a hotărât ca zilele de sărbătoare și ceremoniile instituite în onoarea unui zeu să fie desființate și folosește, pentru aceasta, verbul *profanare*.

Și totuși, de ce *profanus* se împotriva, ca sens, ideii de sacru? Dacă ne uităm la structura lexicală a termenului, distingem rădăcina *fan-*. Or, *fanum*, *-i* însemna în latinește „templu”. *Fanum* era unul din cele patru cuvinte prin care lexicul latinesc denumea templul sau sanctuarul, alături de vocabulele *aedes*, *delubrum* și *templum*. Iar dacă *fanum* era templul, atunci adăugarea preverbului *pro-*, aici cu sensul de „în fața, înaintea”, dădea naștere înțelesului de „cel care se află înaintea templului, căruia îi este interzis accesul în templu, cel care este neinițiat în misterele sacre”. Prin urmare, *profanus* sugerează o imagine spațială: un neinițiat aflat în fața templului, fără dreptul

de a păși mai departe în interiorul spațiului sacru. Mai târziu, sensul cuvântului se depreciază, semn că practicanții cultului divin arătau dispreț față de necunoscătorii. Cei aflați în fața templului – *profani* – și implicit rămași în afara lui sunt niște ignoranți, nelegiuți, sau ageamii, ca să includem și un turcism peiorativ. De la un sens inițial aparținând sferei religioase, *profan* va dobândi un înțeles extins, referindu-se la toți necunoscătorii într-un domeniu sau altul. Și derivatele lui *profanus* sau ale românescului *profan* au un semantism depreciativ. Ion Agârbiceanu vorbește despre „senzația că a profanat cu iubirea lui nesănătoasă lucrul cel mai sfânt și mai curat pe care îl întâlnește în viață” (apud Tohăneanu 1986, 78).

Dar dacă profanul a avut, la originea sa, legătură cu templul, și fanaticul poartă în alcătuirea-i semantică aceeași referință. Radicalul *fan-* din *fanatic*, adică același *fan-* din *profan*, ne trimite tot la *fanum*, cuvântul latinesc ce însemna „templu”. *Fanaticus* în latină era, așadar, un adjectiv derivat de la *fanum* și avea la început sensul de „aparținător al templului, sau referitor la templu”. Mai târziu, adjectivul *fanaticus* a suportat schimbări de sens sub influența realității sociale, pentru că așa se întâmplă de obicei – cuvintele sunt purtătoare de întâmplări concrete. Și astfel, întrucât cultul zeităților păgâne era însoțit de manifestări orgiastice și violente, *fanaticus* ajunge să însemne „exaltat, extatic, în delir, frenetic”. În limba română, neologismul *fanatic* numără, printre alte sensuri, și pe acela de „excesiv, pătimaș, intolerant”, sugerând nuanța de irațional, de lipsă a lucidității. De aici avem substantivele românești *fanatism* și mai puțin obișnuitul *a fanatiza*, apărute pe filieră franceză.

Între *profan* și *fanatic* greu am face astăzi legătura dacă nu am căuta elementul latinesc comun din structura lor lexicală și dacă nu am afla că își au obârșia în *fanum*, „templu”, un cuvânt concret, după cum concrete au fost și sensurile primare ale acestor două cuvinte. Deși înrudite în limba lor de origine, *profanus* și *fanaticus* au evoluat apoi divergent din punct de vedere semantic, nuanțându-și înțelesurile și avansând spre o sferă semantică din ce în ce mai abstractă.

Bibliografie

- Bailly. A. 1950. *Dictionnaire Grec-Français*. Paris: Hachette.
- Bidu-Vrănceanu, A., Călărășu, C., Ionescu-Ruxăndoiu, L., Mancaș, M., Pană Dindelegan, G. 2005. *Dicționar de științe ale limbii*. București: Nemira.
- Guțu, Gheorghe. 2003. *Dicționar latin-român*. București: Humanitas.
- Sala, Marius. 2006. *Aventurile unor cuvinte românești*. București: Univers Enciclopedic.
- Tohăneanu, G.I. 1986. *Cuvinte românești*. Timișoara: Editura Facla.